

УДК 94(477) “18/19”

Катерина Мельничук,
аспірантка, відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна),
katerynamelnychuk92@gmail.com

БЮДЖЕТИ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПОРЕФОРМENOЇ ДОБИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Створені після реформи органи селянського самоврядування виконували адміністративні та фіскальні функції держави. Вони забезпечували вирішення чи не найважливішого для держави питання — збір податків. Окрім справляння податкових зобов'язань селянські адміністрації займалися формуванням власних бюджетів, дбали про їх наповнення та приймали рішення щодо видатків. У статті розглянуто формування та використання фінансової бази органів селянського самоврядування в другій половині XIX — на початку XX ст. на Правобережній Україні. На основі архівних матеріалів простежено видатки з “мирських бюджетів” у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Аналіз матеріалів по окремих губерніях посприяв розумінню регіональних особливостей, що сприяли (подекуди ускладнювали) надходження до громадських бюджетів.

Ключові слова: селянське самоврядування, волосна управа, сільське правління, сільська громада, “мирський бюджет”, “мирські повинності”, “мирський збір”, общинний збір, “мирський капітал”.

Melnychuk Katerina,
PhD-Student, Department of History of Ukraine
of the XIX — early XX centuries,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
katerynamelnychuk92@gmail.com

THE BUDGETS OF PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE SECOND HALF XIX — EARLY XX CENTURY OF THE RIGHT-BANK UKRAINE

The problem of peasant self-government appears in the studies of contemporary historical science, the problem of finances of peasant self-government occupies a special place in historical, jurisprudence and economics science. Peasant self-government was reorganized in 1861, after the liberation of the peasants. Peasant self-government consisted of volost government and volost parliament, village government and village parliament, volost court. The peasant self-government was not

really independent, it was controlled by state structures, namely: “myrovi pose-rednyky”, “hubernski u selianskykh spravakh prysutstviia”, “ministerstvo vnut-rishnikh sprav”. The peasant self-government performed administrative and fiscal functions. The peasant administration influence to important issue for the state — the collection of taxes. The peasant self-government also had its own budget, which was used to solve public issues. The article deals with the process of formation and use of the budgets peasant self-government in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century in of the Right-bank Ukraine. Regional specifics of budget formation were considered on an example Kyiv, Podil and Volyn provinces.

Key words: *peasant self-government, peasant administration, volost government, peasant community, volost court, budget, taxes, “myrovi poserednyky”, “hubernski u selianskykh spravakh prysutstviia”, “ministerstvo vnutrishnikh sprav”.*

У сучасному українському дискурсі актуальними залишаються питання посилення ролі місцевого самоврядування та залучення громадян до вирішення проблем власного регіону. Ці дискусії потребують теоретичного обґрунтування та посилянь на історико-правовий досвід різних форм самоврядування. В історії України присутні приклади вдалих моделей самоврядних організацій громад. Неоднозначну оцінку в історіографії отримала діяльність органів селянського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. Створення селянського самоврядування в зазначений період ініціювала влада, воно перебувало під постійним прямим втручанням держави в його організацію та діяльність. Дослідження історії селянського самоврядування в українських губерніях пореформеної доби сприятиме розумінню витоків низки проблем, пов'язаних з розбудовою місцевого самоврядування у сучасній Україні.

Мета даної розвідки — описати діяльність органів самоврядування в процесі формування “мирських бюджетів” та простежити напрямки та суми видатків із бюджетів селянського самоврядування у другій половині XIX — на початку XX ст.

Теоретичний та практичний аспект формування бюджетів розглядався в російській науковій літературі кінця XIX — початку XX ст. Економісти, фінансисти, працівники статистичних відомств та інші державні службовці публікували власні дослідження у статичних та економічних вісниках, монографіях. Багато уваги російські науковці приділили вивченням бюджетів селянської сім'ї пореформеної доби. Зокрема селянськими бюджетами займався статист П. Семенов, використовуючи дані селянських общин Мураєвської волості Рязанської губернії¹. Дослідник Є. Анучин провів аналіз бюджетів селянських господарств Самарської

---

¹ Семенов П. *Сборник материалов по изучению сельской поземельной общины*. Т. 1. СПб., 1880.

губернії, результати якого були представлені в “Правительственном вестнике” в 1881, 1882 і 1883 рр.² Робота земського статиста Чернігівської губернії О. Русова присвячена фінансовому становищі селянських громад губернії. Дослідник спробував класифікувати селянські господарства за рівнем забезпеченості і здійснив їх умовний поділ на три категорії: заможні, середні та бідні. Результати дослідження були представлені на сторінках видання “Труды Статистического отдела” Чернігівського земства за 1877 р.³ У монографії Ф. Щербини, опублікованій у 1900 р., проведений ґрунтовний аналіз бюджетів селянських господарств (общинників, кустарів, іногородців) Воронежської і Єнісейської губерній⁴. Значну увагу дослідник приділив теоретичним та методологічним питанням при вивченні бюджетного балансу.

Проаналізовані дослідження стосуються бюджетів виключно селянських господарств, вони сприяють розумінню специфіки роботи з статистичними даними, котрі зафіксовані в дореволюційних виданнях. Так, значна частина інформації про становище бюджетів селянських поземельних громад зосереджена у виданнях “Статистический временник Российской Империи”⁵, “Временник Центрального статистического комитета”⁶.

Опису доходів та витрат селянських громадських коштів приділив увагу юрист, автор низки статей “Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона” А. Яновський Зокрема, у статі про селянські “мирські” повинності дослідник детально описав видатки та надходження до селянських громадських бюджетів наприкінці ХІХ ст.⁷

Економічна історія селянства ХІХ ст. знайшла відображення у працях радянських і вітчизняних дослідників. У радянській історіографії, чи не єдиним ґрунтовним аналізом волосних управ пореформеної доби є монографія А. Бондаревського⁸. У книзі розглянуто утворення та розвиток волосних структур у пореформену добу, їх повноваження і діяльність на прикладах українських губерній. Окремий розділ монографії присвячений питанню бюджетів волостей, де автор, використовуючи дані окремої

---

² Анучин Е. *Правительственный Вестник*, 240–241 (1881), 280 (1882), 23, 24, 30 (1883).

³ Руссов А. *Труды статистического отдела Черниговского земства*. Чернигов, 1887.

⁴ Щербина Ф. *Крестьянские бюджеты*. Воронеж, 1900.

⁵ *Статистический временник Российской империи*, 13 (1886).

⁶ *Временник Центрального статистического комитета*, 38 (1895).

⁷ Яновский А. *Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Т. ХІХ (1896), 520.

⁸ Бондаревский А. *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року*. Київ, 1961.

волості, демонструє статті та суми видатків із бюджетів волосних управ. Дослідник аналізує мирські збори та вказує на тенденцію до їх зростання наприкінці XIX ст.

У сучасній українській історіографії важливий внесок у вивчення фінансової політики щодо селянства XIX ст. зробив історик В. Орлик⁹. Вчений розглянув податкову систему Російської імперії на теренах України кінця XVIII — початку XIX ст., врахував регіональні особливості оподаткування в губерніях. Також, оподаткування сільського населення України у XVII — середині XIX ст. розкривають дослідники О. Гуржій та В. Орлик у спільній монографії¹⁰. Важливим для нашого огляду є дослідження С. Орлик, присвячене реалізації російською владою фінансової політики на окупованих територіях Галичини та Буковини під час Першої світової війни¹¹. Зокрема, викликає інтерес процес формування громадських бюджетів, імперська податкова політика та методи її реалізації на новоприєднаних територіях.

Адміністративні та фіскальні функції волосних управ розглянуто у дисертації А. Касьяна. Науковець вивчає процес запровадження та еволюцію волосного управління в Україні в другій половині XIX — початку XX ст. В окремому підрозділі дисертації автор аналізує податкові та інші збори із селян, перераховує статті витрат, на покриття яких витрачались бюджетні кошти¹².

В останнє десятиліття в Україні з'явилась низка статей, в яких відображено окремі аспекти формування селянських громадських бюджетів у Російській імперії в XIX — початку XX ст. Так, у своїй публікації доктор юридичних наук О. Атоян¹³ розглянув фіскальні та адміністративні функції селянських органів самоврядування в XIX ст., зокрема проаналізував процес збору “мирських” коштів та напрями їх використання. Процес формування матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.) розглянув у своїй роботі О. Мітеров¹⁴. Дослідник послідовно перерахував середньо-

---

⁹ Орлик В. *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*. Кіровоград, 2007.

¹⁰ Гуржій О., Орлик В. *Селяни України та їх оподаткування в XVII — середині XIX ст.* Біла Церква, 2012.

¹¹ Орлик С. *Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.)*. Біла Церква, 2018.

¹² Касьян А. *Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.)*. Черкаси, 2018.

¹³ Атоян О. Селянське самоврядування в українській історико-правовій реальності кінця XIX — початку XX ст. *Юридичний вісник*, 3 (2010), 8–12.

¹⁴ Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.). *Сіверянський літопис*, 2–3 (2009), 58–67.

річні надходження до волосних та сільських бюджетів губернії, чим показав темпи зростання “мирських зборів” наприкінці XIX ст.

У роботі ми послуговуємося визначеннями: бюджет¹⁵, “мирський бюджет”, селянський бюджет, громадський бюджет, кошти громади, якими ми позначаємо фінанси органів селянського самоврядування. Термін “мирські бюджети”, “мирські повинності” та “мирські капітали” використовуємо відповідно до трактування їх у “Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона”¹⁶, де під терміном “мирські” маються на увазі громадські (відповідно, громадські бюджети, повинності чи капітали). Органи селянського самоврядування, із яких первинною ланкою в селянському управлінні було сільське правління і сільський схід, а вторинною — волосна управа і волосний схід, а також волосний суд, позначаємо загальним визначенням “селянська адміністрація”.

Створене у 1861 р. селянське самоврядування складалося із сільських та волосних сходів, волосної управи та сільського правління, волосного суду. Ці установи виступали первинною ланкою у системі управління держави селянами. Контролюючими органами селянського самоврядування були мирові посередники та їх з’їзди, губернські у селянських справах присутствія. “Загальним положенням про вихід селян із кріпацької залежності”¹⁷ від 19 лютого 1861 р. визначено порядок формування та повноваження органів сільського самоврядування. Одне з важливих питань для держави — сплата податків, було покладено на селянське самоуправління. Оскільки мова йде про найбільше джерело прямих податків у Російській імперії, безумовно, діяльність селянського самоврядування в оподаткуванні для влади була першочерговим інтересом. Селяни платили подушний, поземельний, оброчний податки, “мирський” та “общинний” збір, земський збір, страхові збори, викупні платежі (існував для колишніх поміщицьких селян) та інші виплати, які впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зазнавали змін (наприклад подушний податок був відмінений 1887 р. та ін.).

Згідно зі ст. 168 “Загального положення...” казначейства щорічно надсилали волосним управам перелік і суми потрібних податкових сплат та інших зборів із сільських громад¹⁸. Тобто, подальший розподіл

---

¹⁵ Бюджет — встановлений і затверджений державою, її органами, органами місцевого самоврядування, організаціями та установами збалансований кошторис грошових прибутків і витрат на певний строк. Складається з прибуткової (надходження) і видаткової (витратної) частини. Див.: Гончаров С., Кушнір Н. *Тлумачний словник економіста*. Київ, 2009, 86.

¹⁶ Яновский А. Указ. соч.

¹⁷ *Полное собрание законов Российской империи* (ПСЗ РИ). Собр. 2. Т. 36, ч. 1. № 36657.

¹⁸ Там же, 165.

податкового тягаря між членами громади проводили волосні та сільські сходи. Збір коштів здійснював староста села, або збирач податку, якщо такий був при сільському правлінні. У ст. 172 “Загального положення...” зазначено, що сільський староста, або збирач податку, після отримання від селян платежів, повинен був вираховувати із загальної суми частину коштів, які становили “мирський збір” (він залишався в касі сільського правління). Основна сума зборів (податкові та інші кошти) перевозилися старостою (збирачем) до казначейств, де сільські посадовці передавали гроші і отримували відповідні квитанції, які мали бути передані на зберігання волосній управі¹⁹.

“Мирський збір”, який залишався в касах сільських правлінь, був основною статтею доходу бюджетів сільських правлінь та волосних управ. Розрахунок бюджету²⁰ здійснювали сільські та волосні сходи, а їх затвердження проходили у вигляді “приговорів”²¹ селянського сходу. Оскарження розрахунків могло бути здійснене через волосний суд, мирового посередника та Губернського у селянських справах присутствія. Існували й інші статті доходу в селянський бюджет: продаж громадських земель, продовольства (зерна), або ж робочої сили, видача паспортів та оформлення іншої документації. Розглянемо статті доходів та суми надходжень до бюджетів селянських адміністрацій за 1891 р. (табл. 1)²².

Таблиця 1

Дохід волосних управ та сільських правлінь Російської імперії за 1891 р.

Статті доходу	Волосні управи	Сільські правління
“Мирські збори”	18 447 752 руб.	20 730 420 руб.
Збір від “оброчних статей”	624 602 руб.	6 531 259 руб.
Продаж громадських земель та майна	104 568 руб.	356 949 руб.
Продаж громадського зерна	31 836 руб.	84 880 руб.
Оформлення паспортів та інших документів	288 946 руб.	—

¹⁹ Там же, 166.

²⁰ Розрахунки — форма здійснення грошового обігу пов’язаного із сплатою матеріальних цінностей, послуг і виконаних робіт, а також з перерозподілом коштів через бюджетну систему. Див.: Гончаров С., Кушнір Н. Вказ. праця, 229.

²¹ Приговор — справочинна документація установ селянського самоврядування, де фіксувалося затверджене рішення сільського або волосного сходу. Див.: Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух. *Чорноморський літопис*, 10, (2014), 15.

²² Складено на основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії. Див.: Яновський А. Указ. соч., 523.

Статті доходу	Волосні управи	Сільські правління
Стягування штрафів	275 043 руб.	58 425 руб.
Відсотки з “мирських капіталів”	516 822 руб.	259 415 руб.
Відсотки від наданих позик	332 498 руб.	720 278 руб.
Державні та земські асигнування	72 695 руб.	33 231 руб.
Пожертвування	20 881 руб.	58 690 руб.
Оплата за квартирування військ	4 611 руб.	71 877 руб.
Страхові виплати за громадські приміщення, постраждалі від пожежі	47 773 руб.	29 945 руб.
Збори на оплату праці пастухів	–	956 130 руб.
Залишки коштів із різних надходжень	37 583 руб.	47 416 руб.
Різні доходи	176 523 руб.	408 977 руб.

У підсумку до селянських бюджетів імперії за 1891 р. надійшло 51 330 075 руб., із яких до волосних управ — 20 982 183 руб., до сільських правлінь — 30 347 892 руб.

Отже, основною статтею доходу до бюджету селянських громад були “мирські збори”, вони склали 88% від інших доходів. У середньому на рік селянин громади сплачував 1 руб. 20 коп. “мирського збору”. Однак ця цифра могла різнитися не лише між губерніями, а навіть у межах одного повіту. Таку ситуацію пояснюємо тим, що розрахунки бюджету формувалися сільськими і волосним сходами самостійно, де закладалися різні суми на виконання “мирської повинності”. Більше того, відомо, що інколи різнилися не лише суми громадського збору, а й статті на які він мав витрачатися. Так, зі звіту київського губернатора за 1878 р. про стан управління сільськими громадами бачимо, що за рік “мирського збору” було зібрано 836 372 руб., який розподілявся між 694 314 селянами громади. Однак, цей розподіл не був рівномірним, оскільки в деяких повітах на одного селянина приходилося 98 коп., а в інших — 1 руб.61 коп. “мирського збору”²³.

Серед різних статей доходів, вважаємо за необхідне розкрити зміст статті “відсотки з “мирських капіталів”. Кошти, які не використовувалися громадою (тобто були надлишковим), або надійшли до громади у вигляді пожертвування, перетворювалися у так званий фонд громади “мирські капітали”. “Мирські капітали” були запроваджені у громадах державних селян у 1843 р. з метою полегшення кругової поруки, надання позик

²³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 532. Спр. 202. Арк. 9.

селянам, реалізації цілей у господарській, освітній чи релігійній сферах²⁴. “Загальне положення...” 1861 р. дозволяло формувати і витрачати “мирські капітали” на розсуд селянських громад за умови затвердження “приговору” сільського сходу²⁵. Згідно з законом від 3 грудня 1882 р. доступ до користування “мирськими капіталами” для сільських громад обмежувався²⁶. Гроші з цього фонду мали зберігатися в державних банках, а селянські громади отримували лише відсотки за їх використання. Витрата самих “капіталів” законом допускалася, але лише після обговорення такої потреби на сході, затвердження “приговору” та дозволу місцевого Губернського у селянських справах присутствія. Припускаємо, що подібним чином держава намагалася створити запас коштів для громади, на випадок кризових ситуацій. Проте, таку добровільно-примусову “акцію” від держави, де громада не мала права самостійно визначатися, чи потрібний їй запасний фонд і з яких коштів його формувати, навряд чи можна назвати елементом самоврядування.

Формування “мирських капіталів” найшвидше просувалося у Київській, Волинській, Подільській та Мінській губерніях, оскільки в даних місцевостях селянські громади отримували додаткові прибутки — кошти за продовольчі поставки для військ (табл. 2)²⁷.

Таблиця 2

“Мирські капітали” селянських громадських адміністрацій у Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1893 р.

Губернії	Волосні “капітали”	Сільські “капітали”
Київська	212 094 руб.	1 217 527 руб.
Подільська	185 747 руб.	2 129 396 руб.
Волинська	834 979 руб.	407 549 руб.

Використання громадських коштів чітко регулювалося “Загальним положенням...” 1861 р.²⁸ Основною статтею витрат селянського бюджету, яку держава покладала на поземельні громади селян, були “мирські повинності”. До 1861 р. їх відбували лише державні селяни, після реформи — усі поземельні громади селян Російської імперії. “Мирські повинності” поділялися на натуральні та грошові, обов’язкові та не обов’язкові.

²⁴ Мітеров О. Вказ. праця, 58–67.

²⁵ Яновський А. Указ. соч., 520.

²⁶ Там же, 522.

²⁷ Складено на основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії. Див.: Яновський А. Указ. соч., 521–522.

²⁸ ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 36, ч. 1. № 36657, 167.

У ст. 179 “Загального положення...” перераховані обов’язкові повинності громади, які при формуванні громадського бюджету необхідно було зараховувати до витрат. Ми вбачаємо певну суперечливість ст. 179 з попередньою ст. 178, де зазначено, що селянські сходи “на власний розсуд можуть розрахувати мирський збір”. Зрозуміло те, що громадські грошові збори становили основну частину доходу селянського бюджету, а отже, їх розрахунок мав бути здійснений не на “власний розсуд” сходу, а зважаючи на обов’язкові повинності громади.

До обов’язкових “мирських повинностей” належали: утримання селянських органів самоврядування, витрати на щеплення від віспи та запобігання іншим епідеміям, ліквідації наслідків епідемій, побудова та утримання сільських магазинів (склад припасів, в основному зерна), підтримання в належному стані міжсільських доріг, канал, водойм на землях громади, утримання сторожових варт в селах, догляд за хворими, непрацездатними членами громади, дітьми-сиротами, запобігання пожежам та іншим природним стихійним лихам, ліквідація їх наслідків. Відносну самостійність селянські сходи отримували щодо форми виконання повинностей, а саме, в примітці до ст. 179 зазначалося про можливість інколи заміни обов’язкової грошової повинності на натуральну.

Детальніше спробуємо розглянути витрати з селянських бюджетів у таблицях (табл. 3–5)²⁹, використовуючи загальноімперські статистичні дані за 1891 р.

Таблиця 3

**Видатки з селянських бюджетів Російської імперії
на утримання штату селянських адміністрацій за 1891 р.**

Статті видатків	Волосні	Сільські
Утримання посадовців та працівників селянських адміністрацій		
Старшин і старост	1 887 317 руб.	2 459 872 руб.
Помічників старост	265 028 руб.	–
Волосних і сільських писарів	3 074 847 руб.	1 529 641 руб.
Помічників писарів.	985 291 руб.	–
Волосних суддів.	1 102 411 руб.	
Збирачів податків та касирів	42 886 руб.	376 192 руб.
Соцьких і десятицьких	430 969 руб.	1 060 593 руб.
Сторожів і розсильних	1 064 999 руб.	1 843 995 руб.
Квартирні гроші жандармам та урядникам	181 100 руб.	13 155 руб.
Усього	9 034 848 руб.	7 283 448 руб.

²⁹ Складено на основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії. Див.: Яновський А. Указ. соч. 523–524.

Таблиця 4

Видатки з селянських бюджетів Російської імперії на побудову та утримання громадських приміщень за 1891 р.

Статті видатків	Волосні	Сільські
Будинки волосних правлінь	1 834 384 руб.	–
Приміщення лікарень, навчальних закладів та ін.	1 092 064 руб.	2 028 526 руб.
Церкви та інші молитовні приміщення	234 413 руб.	2 283 131 руб.
Хлібозаготівельні склади та інші господарські приміщення	90 908 руб.	609 806 руб.
Оплата праці лікарів та учителів	957 428 руб.	970 102 руб.
Оплата послуг духівництва на потреби громади	132 828 руб.	1 048 784 руб.
Усього	4 342 025 руб.	6 940 349 руб.

Таблиця 5

Видатки з селянських бюджетів Російської імперії на управлінську діяльність та інші повинності за 1891 р.

Статті видатків	Волосні	Сільські
Канцелярські витрати	1 075 177 руб.	317 123 руб.
Утримання роз'їзних і поштових коней	3 594 208 руб.	1 059 261 руб.
Дорожні витрати та добові кошти для посадовців та уповноважених селянських адміністрацій	201 704 руб.	232 568 руб.
Ведення судових справ	11 917 руб.	115 126 руб.
Організація призову новобранців	192 375 руб.	397 096 руб.
Нагляд за сиротами та зубожілими членами громади	459 526 руб.	144 888 руб.
Організація допомоги постраждалим від неврожаїв та інша допомога	56 406 руб.	324 507 руб.
Утримання арештантів та повинність по етапуванню в'язнів	188 917 руб.	49 654 руб.
Побудова і ремонт шляхів сполучень	192 243 руб.	781 724 руб.
Утримання пожежної частини	85 258 руб.	967 029 руб.
Погашення боргів	280 395 руб.	758 904 руб.
Сільськогосподарські витрати	199 559 руб.	5 305 960 руб.
Непередбачувані витрати на різні потреби	151 053 руб.	278 548 руб.
Усього	6 688 738 руб.	10 732 388 руб.

Витрати з селянських бюджетів імперії за 1891 р. становили 45 021 796 руб., у тому числі: з волосних видатків — 20 065 611 руб., із сільських — 24 956 185 руб. Із даних таблиць помітно, що найбільшою статтею громадських витрат було утримання селянського самоврядування, а саме оплата праці посадовців та працівників адміністрацій (волосних — 45%, а сільських — 30%). Оплата праці посадовців та працівників селянського самоврядування різнилась як між губерніями, так і в межах губернії. Так, річна заробітна плата волосного старшини в середньому сягала 180 руб., але найбільше отримували старшини у столичних губерніях (Московській та Санкт-Петербурзькій губерніях). Волосний писар на рік отримував 290 руб., але ця цифра теж коливалася від 240 руб. до 360 руб. на рік. Утримання помічника волосного писаря обходилося близько 30 руб. на рік. Заробітна плата сільського старости становила не більше 60 руб. на рік, але в середньому 33 руб. Майже 1/3 усіх сільських старост в імперії не отримували винагороди за свою роботу, а виконували обов'язки як натуральну повинність. У тих сільських правліннях, де були писарі, писар отримував в середньому 42 руб. на рік. Другою за кількістю витрат із селянських громадських грошей були видатки на побудову приміщень, які становили близько 15%, усі інші видатки на утримання лікарів та учителів, селянської пошти склали 5–10% від селянського бюджету. Загальноімперською була тенденція до збільшення витрат із “мирських бюджетів”, так за 10 років (1881–1891 рр.) видатки зросли на 33% (з 32 185 691 у 1881 р. до 45 021 796 руб. у 1891 р).

Проаналізуємо витрати з селянських бюджетів на прикладі Київської, Подільської та Волинської губернії. Наприкінці XIX ст. спостерігаємо зростання видатків із селянських громадських бюджетів. Для відображення росту витрат за рік, пропонуємо порівняти видатки з селянських бюджетів Київської губернії за 1899 і 1900 рр. (таблиця 6)³⁰.

Таблиця 6

**Видатки з селянських бюджетів Київської губернії за 1899 і 1900 рр.
(в рублях)**

Статті витрат	1899 р.	1900 р.
Оплата праці волосних посадовців	190 565 руб.	202 827 руб.
Роз'їзні витрати волосних посадовців	47 826 руб.	48 230 руб.
Утримання волосних управ і канцелярські матеріали	51 030 руб.	54 876 руб.

³⁰ Складено на основі даних з журналу київського губернського у селянських справах присутствія. Див.: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 18–20.

Статті витрат	1899 р.	1900 р.
Оплата праці сільських посадовців	154 147 руб.	156 505 руб.
Роз'їзди сільських посадовців (в тому числі збирачів податків)	10 106 руб.	10 778 руб.
Утримання сільської поліції: соцьких і десяцьких	82 670 руб.	85 270 руб.
Утримання сільської пошти	160 400 руб.	155 849 руб.
Побудова та ремонт громадських волосних будівель	74 749 руб.	65 660 руб.
Побудова та ремонт сільських громадських будівель	18 219 руб.	32 878 руб.
Утримання в'язниць	690 руб.	303 руб.
Утримання приміщень для етапованих в'язнів	4 857 руб.	4 629 руб.
Утримання арештантських приміщень при станових квартирах	1 059 руб.	2 122 руб.
Винайм квартир для поліцейських урядників	13 677 руб.	14 007 руб.
Винайм приміщень для військ	2 097 руб.	3 600 руб.
Найм "стойчиків при станових квартирах"	21 859 руб.	18 743 руб.
Ремонт доріг, загат і переправ	13 163 руб.	14 858 руб.
Охорона та супровід арештантів	10 805 руб.	18 345 руб.
Придбання та ремонт протипожежного реманенту	13 300 руб.	18 947 руб.
Бланки, книги та газети для волосних управ	9 887 руб.	14 120 руб.
Складання посімейних списків (організація перепису)	2 889 руб.	2 145 руб.
Лікарняні витрати (закупка ліків, утримання лікарського персоналу, організація щеплення та ін.)	28 584 руб.	30 176 руб.
Страхування громадських приміщень	12 199 руб.	13 078 руб.
Виселення до Сибіру "неблагонадійних" членів громади	2 809 руб.	1 699 руб.
Утримання та побудова церков	31 461 руб.	41 682 руб.
Утримання церковних старост та сторожів	38 513 руб.	39 399 руб.
Утримання "причтових" позаштатних церков	667 руб.	788 руб.
Утримання церковнопарафіяльних шкіл	191 189 руб.	192 029 руб.
Утримання народних училищ	44 751 руб.	50 327 руб.
Винайм трубочистів, пастухів та сторожів	43 425 руб.	41 476 руб.

Статті витрат	1899 р.	1900 р.
Виплата коштів новобранцям і витрати на їх транспортування	24 738 руб.	24 441 руб.
Виплати присяжним “засідателям”	1 071 руб.	897 руб.
Різного роду пожертви (на хворих, на військових)	10 125 руб.	13 969 руб.
Непередбачувані витрати	48 487 руб.	49 421 руб.
Усього	1 362 014 руб.	1 424 074 руб.

Із таблиці бачимо, що у 1900 р. видатки з громадських бюджетів зросли на 62 060 руб. Зокрема збільшення видатків відбулося по статтях: оплата праці волосним посадовцям (на 12 262 руб), побудова, ремонт та утримання сільських правлінь (14 659 руб.), закупи та ремонт пожежного реманенту (5647 руб.), закупи бланків, книг та газет для волосних управ (4233 руб.), утримання та ремонт церков (10 221 руб.), утримання народних училищ (5621 руб.), пожертвування різного роду (хворим і пораним воїнам, незаможним селянам ті ін.) (3844 руб.). Також відбулося незначне зменшення видатків із “мирських бюджетів” по статтях: утримання пошти (4551 руб.), побудова і ремонт будинків волосних управ (на 9089 руб.), винайм “стойчиків” при станових квартирах (на 3116 руб.), винайм трубочистів, пастухів та ін. (на 1949 руб.).

Зростанням видатків із “мирського бюджету” переймалося губернське у селянських справах присутствіє і вимагало від з’їздів мирових посередників пояснень. Так, Києво-Васильківський з’їзд пояснив зростання видатків на оплату праці волосних працівників збільшенням навантаження на них у зв’язку із розширенням сфери діяльності. Умансько-Звенигородський з’їзд мирових посередників вказав, що підняття оплати праці волосних посадовців було бажанням сільських громад³¹. Останнє пояснення викликає сумніви, оскільки наявна низка скарг селян³², де представники громади висловлюють невдоволення зростанням витрат на утримання волосних і сільських посадовців та зростання по інших пунктах витрат. Наприклад, звертаємо увагу на випадок у Ново-Чарторийській волості Волинської губернії, де волосний схід відмовився затверджувати розкладку бюджету з підвищенням видатків на утримання волосної управи. Справа дійшла до генерал-губернатора краю, якому мировий посередник даної дільниці надсилав пояснення. Як зазначав мировий посередник, селяни вважали утримання волосного правління зайвими

³¹ Там само. Арк. 20–21.

³² Там само. Оп. 708. Спр. 1. Арк. 48; Там само. Оп. 709. Спр. 182. Арк. 1–2; Там само. Оп. 710. Спр. 229. Арк. 1–24; Там само. Оп. 711. Спр. 148. Арк. 20.

витратами громадських коштів. На їхню думку достатньо утримувати одну особу в штаті — писаря, який буде вести “призовні списки, протоколи волосного суду та складати приговори сходу, а якщо від волосної управи потрібні ще якісь функції, то оплата має нараховуватися з державних асигнувань”³³. Мировий посередник не мав повноважень змусити волосний схід затвердити розрахунок бюджету, але зумів чинити тиск на сільські сходи, щоб ті затвердили у своїх бюджетах розрахунки на утримання волосної управи. Хоча в результаті втручання мирового посередника Ново-Чарторийській волосній управі в бюджеті на 1912 р. затвердили необхідну для її функціонування оплату, проте цей випадок став яскравим прикладом того, що волосні сходи могли використовувати механізми самоврядування, які їм надавала держава для захисту власних інтересів.

На мирових посередників було покладено відповідальність за формування селянських бюджетів та видатки з них. Губернські у селянських справах присутствія вимагали від них: 1. Знати на які статті бажає громада витратити кошти і пояснювати селянському та волосному правлінню, що в першу чергу громади мають розрахуватися з податковими зобов’язаннями та інших платежами; 2. Мировим посередникам категоричного заборонялося проектувати для сільських громад будь-які додаткові статті витрат; 3. Усім з’їздам мирових посередників присутствіє наказувало надсилати пояснення щодо піднятих видатків із бюджетів селянських громад³⁴. Тиск Губернського присутствія на з’їзди мирових посередників щодо зменшення видатків із селянських бюджетів яскраво демонструє відсутність незалежного використання громадами власних грошей.

Тенденція до збільшення видатків із волосних і сільських бюджетів наприкінці ХІХ ст. спостерігається у Подільській губернії. Усіх волосних і сільських видатків у 1899 р. — 1 451 822 руб., 1900 р. — 1 491 598 руб. Тобто витрати збільшилися на 39 776 руб. “Мирських зборів” у 1899 р. було зібрано 1 336 900 руб., а у 1900 р. 1 360 843 руб.³⁵ Отже, видатки перевищували збір, а різниця покривалася іншими прибутками громадського бюджету.

Проаналізуємо найзатратніші статті видатків із громадських селянських бюджетів у Подільській губернії за 1899 і 1900 рр. Оплата праці волосних працівників у 1899 р. становила 188 247 руб, а у 1900 р. — 190 995 руб. Таке зростання з’їзд мирових посередників коментував як необхідність підняття престижу посад волосних працівників, і, зокрема,

---

³³ Там само. Арк. 1.

³⁴ Там само. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 21.

³⁵ Там само. Арк. 26–28.

суддів³⁶. Оскільки низька оплата праці призводила до потрапляння на ці посади осіб, які не володіли відповідними якостями для виконання своїх обов'язків.

На побудову та ремонт будинків волосних управ та інших громадських приміщень у 1899 р. було витрачено 62 221 руб., а у 1900 р. — 90 521 руб., різниця у 28 300 руб. пояснювалася необхідністю капітального ремонту будинків волосних управ в окремих волостях.

Зросли видатки на роз'їзди волосних працівників по службовим справам (з 52 723 руб. у 1899 р. до 54 428 руб. у 1900 р.). У своїх звітах мирові посередники пояснювали це подорожчанням утримання коней. Також, значним тягарем для селянських бюджетів було утримання поштових та земських коней для роз'їздів чиновників. Зокрема, по останній статті видатки з бюджету були найбільші у 1899 р. — 176 173 руб., а у 1900 р. — 181 678 руб.³⁷ Для зменшення цих витрат, губернське присутствіє запропонувало максимально скоротити кількість коней по усіх трьох статтях видатків, а з міркувань ощадності — створити єдину базу коней, які б використовувалися на виконання поштової і роз'їзної повинності. З виконанням роз'їзних повинностей пов'язані випадки зловживання волосними посадовцями службовим становищем. Так, подільський губернатор у 1901 р. адресував губернському присутствію, з'їзду мирових посередників та Кам'янець-Подільському поліцеймейстеру вказівку втрутитися і заборонити волосним посадовцям та членам їх сімей використовувати поштових коней для не службових роз'їздів та покарати порушників³⁸.

В основному, значну частину видатків із бюджету складала статті по обов'язковим повинностям. Обов'язковими витратами були виконання арештантської повинності, а саме: утримання етапних будинків і квартир для в'язнів, організація продовольства для арештантів (1899 р. — 41 227 руб., 1900 р. — 45 059 руб.), витрати на найм квартир для поліцейських та жандармів (1899 р. — 15 556 руб., 1900 р. — 14 797 руб.), витрати на військові потреби: організація призову новобранців, найм для військ приміщень, кухонь та пекарень, підвод (1899 р. — 17 220 руб., 1900 р. — 17 661 руб.), оплата праці сільських працівників (1899 р. — 111 564 руб., 1900 р. — 110 676 руб.), роз'їзди сільських посадовців (1899 р. — 3395 руб., 1900 р. — 3623 руб.), утримання сільської поліції (1899 р. — 88 387 руб., 1900 р. — 89 049 руб.), ремонт доріг, загат та ін. (1899 р. — 4 287 руб., 1900 р. — 5986 руб.)³⁹.

---

³⁶ Там само. Арк. 27.

³⁷ Там само. Арк. 28.

³⁸ Там само. Оп. 631. Спр. 217. Арк. 66.

³⁹ Там само. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 28.

Разюче впадає в око різниця між обов'язковими витратами та так званими “необов'язковими витратами”. До категорії “необов'язкових витрат” держава зараховувала видатки на медичне обслуговування, утримання лікарень (1899 р. — 37 200 руб., 1900 р. — 37 492 руб.), витрати на нагляд за непрацездатними членами громади (1899 р. — 1999 руб., 1900 р. — 2276 руб.), утримання народних шкіл (1899 р. — 108 915 руб., 1900 р. — 111 170 руб.) та утримання церковнопарафіяльних шкіл (1899 р. — 250 675 руб. 1900 р. — 269 11 5 руб.), виселення до Сибіру неблагонадійних членів громади (1899 р. — 5 942 руб., 1900 р. — 2435 руб.), передплата періодичних видань і сільські канцелярські витрати (1899 р. — 8179 руб., 1900 р. — 2125 руб.), облаштування сільських культурно-розважальних закладів (чайних і народних читалень) (1899 р. — 338 руб., 1900 р. — 565 руб.)⁴⁰. Тобто, селянська громада була змушена віддати більшу частину своїх коштів на покриття обов'язкової повинності, яка по своїй суті забезпечувала роботу управлінської системи держави. Інші потреби громади, так звані “необов'язкові”, були звісно необхідні селянам, тому назва “необов'язкова повинність” виявлялась необов'язковою для держави.

Законом передбачалася можливість використати залишки з бюджетних коштів на грошові винагороди волосним і сільським посадовцям. В окремих волостях ці видатки існували (1899 р. — 1 636 руб., 1900 р. — 1 405 руб.)⁴¹. Проте, ці витрати здійснювалися досить рідко і лише після затвердження “приговору” сільським сходом. Значно частіше були ситуації з понад розрахунковими видатками, які по всій губернії становили у 1899 р. — 71 478 руб., а у 1900 р. — 83 203 руб.⁴².

Зростання видатків із “мирського бюджету” у 1900 р. спостерігаємо у Волинській губернії. За 1900 р. — було витрачено 1 219 573 руб. 95 коп., при тому, що “мирський збір” становив 1 219 572 руб. 69 коп. Окремо розглянемо різницю між видатками у різних повітах губернії. Так, найбільша кількість видатків спостерігалася у Володимирському повіті — 192 441 руб. 4 коп., Рівненському — 106 892 руб. 83 коп., Новоград-Волинському — 120 205 руб. 46 коп., Дубенському — 100 509 руб. 82 коп., найменше витрачено з Овруцького волосного бюджету — 58 640 руб. 13 коп.

Ситуацією із зростанням видатків із селянських бюджетів за 1900 р. був стривожений генерал-губернатор Південно-Західного краю. У його циркулярі за 1900 р. стосовно витрат із “мирських бюджетів” було вказано, що губернські у селянських справах присутствія і мирові посе-

---

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

редники повинні не допускати майбутньому здійснення селянами понад розрахункових витрат (статтю “непередбачувані витрати” генерал-губернатор взагалі вважав даремною)⁴³.

Отже, після звільнення селян із кріпосницької залежності уряд намагався вирішити проблему управління найбільшою в імперії (за чисельністю) категорією населення — селянами. Для цього на місцях створювалася система селянського самоврядування — волосні управи та сільські правління. Для забезпечення їх діяльності та виконання покладених на них державою адміністративних і фіскальних функцій в органах самоврядування передбачалася наявність власних бюджетів. Бюджети селянських адміністрацій створювалися в основному за рахунок “мирського збору” який складав 88% від інших статей, також існували надходження від продажу громадського майна, оформлення документів (паспортів та ін.). Видатки з бюджетів були розділені на обов’язкові та необов’язкові, і здійснювалися по статтях, які могли кардинально різнитися не лише між губерніями, а й навіть в межах одного повіту. Прослідковуємо різницю у сумах видатків по однакових статтях із селянських бюджетів у межах губернії. Вважаємо, що така ситуація є результатом самостійного визначення селянської адміністрації пріоритетних витрат для громади, які звісно могли різнитися. Проте ця самостійність не стосувалася статей обов’язкових витрат, які селянська громада змушена була виконувати першочергово. Звертаємо увагу на певні регіональні особливості при формуванні селянських бюджетів, а саме у Київській, Подільській та Волинській губерніях існувала обов’язкова повинність по квартируванню військ та забезпеченню перевезень для армії (підводнокінна повинність та ін.). Виконання цієї повинності враховувалося при розрахунку селянських бюджетів, і існували відповідно як статті витрат на військові потреби, так і статті надходжень — виплати з військових відомств за послуги (квартирування, забезпечення продовольством і фуражем та ін.). Наприкінці XIX ст. спостерігалось постійне зростання видатків із “мирських бюджетів”, які значно перевищували надходження. Для забезпечення виконання усіх громадських повинностей селянські адміністрації піднімали суми “мирських зборів”. Селяни громади обурювалися підняттям збору та усіляко опиралися, що відображено у низках скарг до мирових посередників та губернських у селянських справах присутствіях.

---

⁴³ Там само. Арк. 15.

REFERENCES

1. Atoian, O. (2010). Selianske samovriaduvannia v ukrainskii istoryko-pravovii realnosti kintsia XIX — pochatku XX st. *Yurydychnyi visnyk*, 3 (16), 7–12. [in Ukrainian].
2. Bondarevskiy, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovyshe selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. [in Ukrainian].
3. Hurzhii, O., Orlyk, V. (2012). *Seliany Ukrainy ta yikh opodatkuvannia v XVII — seredyni XIX st.* Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivs'kyi. [in Ukrainian].
4. Kasian, A. (2018). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861–1917 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Miterov, O. (2009). Materialno-finansova baza selianskoho samoupravlinnia Chernihivskoi hubernii (1861–1917 rr.). *Siverianskyi litopys*, 2–3, 58–67. Chernihiv. [in Ukrainian].
6. Orlyk, S. (2018). *Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivs'kyi. [in Ukrainian].
7. Orlyk, V. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformenyi period*. Kirovohrad: Imeks LTD. [in Ukrainian].
8. Russov, A. (1887). *Trudu statystycheskoho otdela Chernyhovskoho zemstva*. Chernihiv. [in Russian].
9. Semenov, P. (1880). *Sbornyk materyalov po yzucheniiu selskoi pozemelnoi obshchyny*. Vol. 1., Sankt-Peterburg. [in Russian].
10. Shcherbyna, F. (1900). *Krestianskye biudzhetu*. Voronezh. [in Russian].